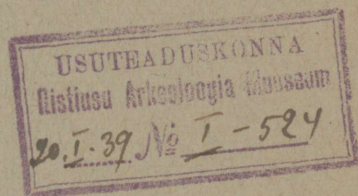

E 12547

R. Kenkman

Karula kihelkonna ajalugu

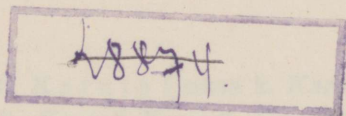
Eesti Kirjanduse Selts
Tartus 1932

12541

R. Kenkman

Karula kihelkonna ajalugu

Äratrükk EKS Kodu-uurimise Toimkonna toime-
tusel ilmuva koguteos „Eesti“ „Valgamaa“ köitest

Eesti Kirjanduse Selts
Tartus 1932

161000

„Postimehe“ trükk, Tartus 1932.

A- 12541

AJALUGU. Karula (saksa k. *Karolen*, *Carolen*, vanus ürikuis ja allikais *Karoll*, *Karroll*, *Karrull*, *Carwele*, *Caroll*, *Carrula*, *Carrola* jne.) kuulub keskajal asutatud kihelkondade hulka. Ei ole erilisi põhjusi kahtlemiseks, et „kihelkonnakirik Carwele's“ (*paroch. ecclesia in Carwele*), mille paavst Bonifacius IX 31. okt. 1392. a. käsib anda preester Fredericus Caghener'ile, oli Karula. Kiriku nimi kui ka ta asupaik Tartu piiskopkonnas näitavad mõlemad sennapool. Preestri koht *Carwele* kiriku juures oli vabanenud pärast Martinus Schaak'i surma, kes, otsustades selle teate järele, pidi olema seal enne kirikhärraks.

Täiesti kindel, ilma ühegi kahtluse varjuta teade Karula kihelkonna olemasolust on pärit 1532. a. 11. juulist. Mainitud päeval sai Johan van Elderen Kärkna kloostrikt lääniks 3 adramaad, mida nime-

tati „külma vee äärseks maaks“ (*genomet dat landt thom Kolden water*) ja sellele lisaks veel Waynikasz'i külast $\frac{1}{2}$ adramaad, millel elas talupoeg nimega Wolmer. Nimetatud lään asus Tartu piiskopkonnas „Karrolli“ kihelkonnas (*im kespel tho Karroll*) Emajõe ligidal, milles lubati J. v. Elderen'ile vaba kalastamisõigus kloostri ala ulatuses.

Waynikasz'i nimes tunneme pärastise Tellistele kuuluva Vanikaste küla, mille äärmine kaguserv kuni viimase ajani on kiriklikult jäänud Karula kihelkonda. „Külma vee äärsest maast“ — 3 adramaast — on nähtavasti hiljemini tekkinud Iigaste mõis, mis asub Väike-Emajõe kaldal otse keskajal ühes pärastise Tölliste ja Unikülaga Kärkna kloostrile kuulunud Laatre mõisa külje all (vt. nimetatud mõisade ajalugu). On teada, et Iigaste juba piiskoppide valitsuse ajal sattus erakätesse. Rootsi ajal — 1660-ndais aastais — siirdus mõis Sangaste kihelkonna alla, kuid vald on jäänud Karula järele tänapäevani.

Üldse näitab Karula kihelkonna territoorium vähenemistendentsi. Kaugemad osad lähevad aegade jooksul üksteise järele naaberkihelkondade alla ja lõpu püsib siin tervena vaid pärastine kihelkonnaga samanimeline mõis ja vald, kuna teiste kihelkondadega jaotatud mõisade ja valdade osi jäi siia 5, nimelt: Kaagjärvest, Vana-Antslast, Sangastest, Iigastest ja Töllistest. Iigaste ja Tölliste osade kiriklikku kuulumist Karulasse on puudutatud juba eespool. Kaagjärvest kuulub praegu siia peamõis ühes valla eesti osaga (1811. a. 4 adramaad, vt. vastav tabel edaspidi). Valla lääneosa ühes Seeli karjamõisaga, kuhu nähtavasti rootsi ajal tungisid lätlased sisse (vt. üldosa), liideti kiriklikult Valga ja temaga pea vahetpidamata kuni 19. sajandi keskpaigani tihedas ühenduses seisnud Luke kogudusega (vt. Valga linna ajalugu). A. 1689 öeldakse olevat Kaagjärvest 58 talu Luke ja 1739. a. sama palju Valga kihelkonna järele. Juba varemini oli osa Kaagjärvest eraldunud Krüdenershofi mõisa nime all, mis hiljemini hääbunud. Krüdenershofi mõisast läinud 1584. a. linnaõigused saanud Valgale (vt. Valga ajalugu) osa maad.

Umbes $\frac{2}{3}$ Kaagjärve kaotsimineku Karula kihelkonnale tõi nähtavasti rahvuspiiri edasinihkumine, kihelkonna osade sattumise Sangaste ja Vana-Antsla mõisa alla aga näivad põhjustanud olevat valdussuhted ja nende muutumine. Sangaste kohta on see päris kindel. Kõige vanemal ajal kuulus kui mitte kogu Karula, siis vähemalt valdav osa kihelkonda hiigelsuurele Sangaste piiskopimõisale (vt. see), mille edelapiiriks oli Koiva jõgi. Piiskoppide valitsuse lõpu poole

ja hiljemini sattusid küll üksikud, eeskätt kaugemad osad eravaldusse, kuid Karula kihelkonna südamik — pärastine Karula mõis ja vald (mis ühes kiriku ja kihelkonnaga said nime vanasti nähtavasti mõisa kohal seisnud Carrula külalt) jäid Sangaste mõisaga ühiste omanikkude kätte kogu aeg kuni 1741. aastani. Kui viimatinimetatud aastal Karula mõis müügi teel Sangastest eraldus, siis ei võetud piiriks mitte kihelkonnapiiri, waid see aeti loomulikumat joont — Ora ehk Ura jõge mööda, mille tõttu Sangaste mõisale Karula kihelkonnast jäi Korijärve küla (1811. a. 2 adramaad).

Millal ja kuidas Karula kihelkonna idapoolne osa sattus Urvaste kihelkonda kuuluva Vana-Antsla mõisa ja valla alla, pole täiesti selge. Igatahes juba 1669. a. kuulusid Karula kihelkonda 33 Antsla talupoega ja 1683. a. 28 Antsla talu. Veel 18. sajandil ja järgmise alul käisid need talud Vana-Antsla Jauga-nimelise (saksa k. *Jacobshof*) karjamõisa alla, mis oli juba tegelikult hävitatud ja mille maile olid asustatud talupojad. Nähtavasti oli Jauga varemini olnud täiesti iseseisev Karula kihelkonda kuuluv mõis, kuid hiljemini läinud Vana-Antsla mõisaga ühise omaniku kätte, kaotanud alul oma iseseisvuse ja lakanud hiljemini olemast. Uuemat ajal tekkisid selle asemele Karula kihelkonda kuuluvasse Vana-Antsla valla ossa 2 karjamõisa, Lusti ja Litsmetsa.

Et keskajal veel Hargla kirikut ja kihelkonda polnud (vt. Hargla ajalugu), siis kuulusid sellal Karula alla ka Laanemetsa ja arvatavasti Koikküla ja Taheva. Viimane neist nähtavasti kandis kas osaliselt või tervena Tauro vakuse (*Tauro Paggast*) nime. See vakus ühendati juba enne teisi Koivalinnaga, kuna Laanemetsa ja Koikküla liideti Koivalinna külge hiljemalt poola aja alul. Kirikuvisitatsiooni puhul Karulas 1683. a. tegi kirikuõpetaja ettepaneku Laanemetsa ja Koikküla uuesti ühendada Karulaga, kuhu kõigest 1 penikoorem maad, Koivalinna aga tervelt 5 penikoormat. Viimasest kohast lahutab pealegi veel Mustjõgi. Ettepanek jäi teostamata ja 11 aastat hiljemini asutati iseseisev Hargla kihelkond.

Ehkki Karula oli kohe algusest peale võrdlemisi väike kihelkond, ei näi katoliku ajal siingi puuduvat väikesed abikirikud — kabelid. Vähemalt kohalik rahvatraditsioon mainib neid mitmel kohal. Nii seisnud praegusel Võru maakonna piiril Ähijärve ääres Lõo kirik. Vanasti olnud seal veel kiriku vundament näha, nüüd olla sinna aga mets peale kasvanud. Ka Kaagjärve kaldal Niklusmäel (mille nimi juba näitab sinnapoole), olnud muiste kirik, mille kell uputatud all orus asuvasse järve. Teiseks endise kiriku asemeks Kaagjärves pee-

takse lagedat platsi Maruti talu ligidal. Korijärve kabel olla asunud Meiga (endises mõisakirjas Kalumatsi) talu juures Kalmete mäel, kus praegu leiduvad kartulikoopad, mille kaevamisel tulnud päevavalgele surnuluid. Iigastes näidatakse end. kiriku asemena ahervart Suura ehk Soora (vanasti Suuroja) koha ligidal.

Sõjad on laastanud Karula kihelkonda, mis asub lõunapoolsel rahvuspiiril ja võrdlemisi õige ligidal idapiirile, lugematuid kordi. Juba meie esivanemate muistse vabadusvõitluse ajal sakslaste siiatulekul sattus ta Ugandi maakonna äärmise alana kõige esimesena sõjakeerisesse ja pidi laskma oma pinnast käia üle ka kõik arvutud järgnevad retked, mis sooritati lõunast Ugandisse n. n. „idapoolset teed“ mööda. See igivana sõjatee tuli mäletatavasti Lätimaalt Koiva äärest Kaagjärve (vanasti: Rastegerve, Restjerv) mõisa peale ja suundus siit oletatavasti Vilaski parve, Laatre, Sangaste ja Restu mõisa kaudu Otepäele (vt. üldosa).

Hilisemaist sõjakäikudest ja retkedest, mis, otsustades nende maršruutide järele, pidid Karula kihelkonda eriti puudutama, väärivad kõigepealt mainimist 1481., 1501., 1558. ja 1559. a. retked, siis suurte vaheaegadega 1600.—1629. a. ni kestnud Rootsi-Poola sõda, Vene-Rootsi-Poola sõda (1656—1658) ja lõpuks suur Põhja sõda (1700—1710) (vt. üldosa). Ordu languse aegsed ja sellele järgnenud retked Karulat nähtavasti kõige rängemini veel ei tabanud, sest 1582. a. kihelkonna siirdumisel Poola valitsuse alla leitakse sinne kirik veel kaunis heas korras olevat, samal ajal kui Sangaste kirik oli juba täiesti hääbunud ja kokku varisenud. 1613. a. katoliku kirikuvisitatsiooni ajaks on aga seisund juba põhjalikult muutunud. Enne toredasti müüritud kiriku katus on täiesti sisse langenud. Kirik on ümber ringi võssa kasvanud ja tal pole preestrit. Endisest 5 kiriku talupojast on järel vaid 1, kihelkonna enam kui 200 talupojast vaevalt $\frac{1}{3}$. Leitakse, et ühest preestrist jätkuks Karulale, Swencicky kirikule Laanemetsas ja Koivalinnale kokku.

1656.—58. a. sõja ja sellega kaasas käinud katku läbi kannatasid kihelkond ja kirik jälle õige tugevasti. Kiriku olla venelased koguni oma hobuste talliks teinud. Selle ja Põhja sõja ajal oli vaenutegevus Karula piirides õieti elav ja siin peeti 2 lahingut. Esimene neist oli 18. (28.) juunil Valga ligidal, kuid suuremalt jaolt arvatavasti ikka veel Karula pinnal, sest venelased tungisid rootslastele kallale, tulles Koivalinnast, ja lahingu järele põgenesid nad kahtlemata jälle võideldes läbi Karula kihelkonna ida poole. Selles lahingus olla seisnud umb. 8 000 venelast oma parima väejuhi — Pihkva vojevooda

Matvei Vassiljevitiši juhatusel umb. 2 500 rootslase vastas, keda juhatas kindralmajor Friedrich (ka Fritz) von Löwen. Suurest ülekaalust hoolimata said venelased rängasti lüüa ja nad põgenesid üle pea-kaela, jättes lahinguväljale umb. 1 500 surnut ja rootslastele saagiks 32 lippu ja hulk kahureid. Nende juht Šeremetjev langes raskesti haavatuna vangi ja suri varsti Volmaris (vt. üldosa). Arvatavasti osaliselt selle lahinguga ühenduses on kohalikud rahvamälestised, mis räägivad puupakkudega sillutatud vanast sõjateest Kaagjärve ja Ähijärve ligidal. Esimene tee viivat Koivalinna suunas. Jaaska talu krundil Kaagjärves kasvab suur mänd, mida rahvas nimetab „Leeri soo pedajaks“, sest seal olla vana sõjaväelaagri ase ja lahingukoht.

Teine lahing Karulas peeti kiriku ligidal Põhja sõja ajal 2. jaanuaril 1708. Vene ratsaväele (umb. 4 300 meest), kes oli kindralmajor krahv Otto Rudolf von Schaumburgi juhatusel asunud laagrisse Karula kiriku juurde, tungisid kallale nimetatud päeva õhtul rootslased (umb. 570 ratsa- ja 200 jalameest) ooberstleitnantide v. Kaulbars'i ja Brömsen'i juhatusel. Kallaletungil oli alul ootamatuse tõttu edu, kuid rootslased löödi vaenlase liiga suure ülevõimu tõttu varsti kurnis suurte kaotustega põgenema (vt. üldosa). See lahing on vähe selgemalt, kuid siiski veel küllalt omapäraselt püsinud rahva mälestuses, kes jutustab sellest muu seas järgmise episoodi: Lahingus Karula kiriku juures on üks Rootsi kindral endale Vene väest mõõgaga tee läbi raibunud ja läinud mäe alla allikale jooma. Joonud allikal kiivritäie vett, kukkunud ta äkki surnult maha.

Põhja sõja ajal põletati Karula kirik, mis oli nähtavasti kogu 17. sajandi suuremalt osalt varemeis seisnud ja alles sõja alguseks jälle üles ehitatud, uuesti maha, samuti kirikumõis. Kirikust jäid järele vaid müürid ja 2 kivisammast, kuna 2 kivisammast lammutati. Kirikukellad — üks suurem ja teine vähem — peideti vaenlase eest (vt. edasi kirikute all) ja toodi peidust välja alles Uusikaupunki rahu järele 1721. a., millal ülemalt poolt kästi kolmel määratud rahunäpühal helistada kirikukelli, igakord terve nädal vahet pidamata.

Vene ajal maitsis kihelkond välisvaenlaste eest rahupõlve, kuid tal tuli sagedasti kannatada oma riigi vägede majutamise ja läbi-marssimise raskuste all (vt. üldosa), kõige rohkem vististi küll Napoleoni sõdade ajal, eriti 1807. a., mis oli seda rõhuvam, et samal ajal tabas kihelkonda ka raske viljaikaldus. Tagajärjeks oli kohutav näljahäda ja kurjad haigused, mis viisid järgmisel aastal ligi $\frac{1}{5}$ kogudusest (arvult 854 inimest) hauda.

Õpetajaist, kes Karula kogudust teeninud ja kelle nimestik algab, nagu harilikult, alles rootsi ajal 1630:ndais aastais, on tähtsamad ja väärivad siin kõigepealt mainimist kaks eesti vanemast kirjandusloost tuntud nime: Joachim Rossihnius (umb. 1630—1642) ja Johann Hornung (1698—1715). Esimene pani 1632. a. ilmunud katekismuse ja evangeeliumidega aluse tartumurdelisele kirikukeelele, mida tarvitati üksikuis kihelkonnis veel käesoleva sajandi alulgi. Teine rajas oma eesti keele grammatikaga ja vaimulikkude teostega n. n. „parandatud kirikukeele“, mis on sõnastuse alal suurtes joontes püsinud tänapäevani. Rossihnius oli õieti kolme kiriku — Sangaste, Karula ja Laatre õpetaja, mis jälle näitab Sangaste ja Karula kihelkonna tiheidat ühendust vanemal ajal. Hornung elas Karula kogudusega kaasa Põhja sõja vintsutused, olles neid väheseid õpetajaid, kes sel äärmiselt raskel ajal ei põgenenud oma koguduse juurest. Seepärast kahtlustati teda vaenlase kasuks töötamises ja ta vangistati ning anti kohtu alla, kuid mõisteti vabaks. Selleks olevat kaasa mõjunud ka Karula ja Urvaste talupoegade saadikud, kes oma õpetaja eest välja astusid. Üldse oli Hornungi põli sõja ajal väga raske, sest ta pidi kiriklikke talitusi toimetama ka saatuse hooleks ja õpetajaita jäänud naaberkihelkonnis.

Suuremaid ning jäädavamaid teeneid osutas Karula kogudusele õpetaja Coelestin Heling (1759—1779), kes oli pärit Preisimaalt. Ta ei abiellunud ja pärandas kogu oma varanduse Karula kirikule. Osa päritud kapitali protsente jagati vaestele, teise osa protsentidega osteti 1780. a. kirikule orel ja võeti kindla aastapalga eest ametisse organist.

Kihelkonna ja ta mõisade suuruse kohta adramaades leiduvad L. v. Stryk'i mõisade ajaloos (vt. kirjandus) ja ühes Karula kiriku- raamatus järgmised andmed:

Aastad Mõisad ja külad	A d r a m a a d e a r v								
	1688	1725	1734	1738	1744	1757	1811	1832	1875
Karula ja Rebase mõis	16	14 ¹ / ₂	16	16	16	16 ⁵ / ₈	16	33 ⁹ / ₂₀	} 34 ³⁸ / ₈₀
Pikkjärve							5	2 ⁴ / ₅	
Kaagjärve ja Seeli	13 ³ / ₄	13 ¹ / ₂	13 ³ / ₄	13 ³ / ₄	13 ³ / ₄	14 ¹ / ₂	4	25 ⁷ / ₁₀	} 23 ³⁶ / ₈₀
Kirikumõis	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂	2 ⁵ / ₈	2 ⁵ / ₈	2 ⁷ / ₁₀	
Iigaste mõis	9 ³ / ₄	8 ³ / ₈	9 ¹ / ₂	9 ³ / ₄	9 ³ / ₄	10 ¹ / ₈		5 ⁷ / ₂₀	} 6 ²⁷ / ₈₀
Iigaste vald							5		
Korijärve küla Sangastest							2		
Jauga mõis Vana-Antslast							10		
Kokku	42	38 ⁷ / ₈	41 ³ / ₄	42	42	44 ¹ / ₄	44 ⁵ / ₈	70 ¹ / ₂	67 ³ / ₂₀

Käesoleva tabeli ja adramaa suuruse kohta maksab sama, mis öeldud eespool vastava tabeli kohta Helme ajaloo. 1811. a. on toodud andmed kogu kihelkonna kohta, kuna mujal mõne mõisa alad, mille mõis ise kuulub teise kihelkonda, on pidanud välja jääma. Kaagjärve mõisa alt on viimatinimetatud aastal välja jäetud Valga kirikule alluv läti osa — 10 adramaad.

Koguduse hingedearvu kohta on meil käepärast järgmised andmed:

A a s t a d	1768	1777	1784			1814	1858		
			mehi	naisi	kokku		mehi	naisi	kokku
Hingede arv	4 177	4 819	2 492	2 581	5 073	4 104	2 118	2 383	4 501

Hiljemini on apostliku õigeusu koguduste juuretuleku tõttu kogu kihelkonna ala elanikkude arvu leidmine väga raskendatud.

Talude arv öeldakse 1683. a. kihelkonnas olevat 128. Hupel, kelle andmed on pärit 1784. a. (vt. Hupel, „Statthalterschaft“) mainib nende hulga olevat 150 ja peale selle veel 372 elamut („*Wohnungen*“).

Talurahva raske ning õigusetu seisundi kohta päris- ja teoorjuse ajal on meil paar erilist näidet ka Karulast. Kuidas sellal kohus isegi kriminaalasjus vahet tegi isanda ja orja vahel ja milline alatine hädaoht ähvardas pärisorjuses viibiva naissoo au ja elu kõikvõimsa mõisniku poolt, seda tõendab senituntud samalaadilistele faktidele lisaks veelkord uuesti 1724. a. Karulas sündinud lugu. Mainitud aastal hukati kohtuotsusel Karula mõisa tüdruk Anne, kel oli oma käskijalt — kohalikult mõisahärralt — laps ning kelle ta oli tapnud. Vastavalt selleaegseile karmidele seadustele mõisteti tüdruk tulesurma, mis teostati sel viisil, et enne raiuti hukatavalt mõõgaga pea ja siis põletati laip mõisa ligidal kingul suure hulga rahva juuresolekul. Arvatavasti jäi see Karulas viimseks seda laadi karistuseks. Lapse isale määrati vaid rahatrahv — 100 hõberubla kiriku heaks, kuid poolgi sellest jäi nähtavasti sisse nõudmata ja tänini tasumata.

Teine sündmus, mis tunnistab hingematvas orjuses vaevleva talurahva meeleheitest, on Karula talupoegade vastuhakkamine valitusvõimudele ja isegi sõjaväele aschaldamiskorra sisseseadmisel 1784. a. Viimase tõuke avaliku rahutuse puhkemiseks andis nähtavasti pearaha — uue, senitundmata raske maksu — pealepanek talupoegadele (vt. üldosa). Vastuhakkamise käik, iseloom ja ulatus selgub üldjoontes rahutuse mahasurumisel vastavate võimude poolt tehtud otsusest, mis tõlgiti ka eesti keelde ja loeti ette süüdlastele kui ka karistust pealt vaatama kokkukäsitatud kohalikule vallahahvale.

Süüdlastena said karistust 19 inimest — 16 meest ja 3 naist. Nad olid „sel 18 Augustil julguno wallato ning kurjal Kombel Kiwwe nink Nuiadega niihaesti Keiserlikko Söddawaele kui ka sija laehhetetu Maa kohto Wannembile wasta wotta“. Selle eest nad „sawa nuheltetus ni kui tullep: Kutsar Peter — Kolka Jaan — Hauka Ado — Kibbera Peep — Karrola Lies — kui selle sinnatse Maessamise Päämihhe, nink kumma sedda üllembat Maa kohto Wannembat von Schulman kige eddimelt lönu, peawa katskörd tohhande Mihhe wahjel laebbi lippo jooskma ning perrast neljas ajastaias kunninga töö paele saama. Ent Kibbera Jaan — Zillimikko Josep — Kolsky Jakkob, Herere Andres — Igaste Wallast Martina Hendrik; kumma ka omma Soldati ning üllemba Ma kohto Wannamba pole laennu nink neid lönu, peawa ütskörd 1000 Mihhe wahjel laebbi Lippo jooskma.

Ne Naise, Niggola Tio — Nakkato Ewa saawa 15 paari Witsuga Kerriko Tulba man, nink se Pois Niggola Hans laste Witsuga lahhetetus. Ne Mihhe — Kolka Andres — Södi Pedo — Pallootsa Hans — Kolka Laur — saawa eggäüts 100 nuia lööki nink Pallootsa Kusta nink Nakkato Matz ennege 50 lööki. Se mann saap se koggodusse Rahwas õige tööemblikult mannitsetus, Jummal perrast tulewal aial säätse Wallatusen kurjusse eest henda hoita“... jne.

Vennastekoguduse liikumise suhtes kuulub Karula nende väheste Lõuna-Eesti kihelkondade hulka, kus see seni-ilmunud ja kättesaadavate teadete põhjal pea sugugi pinda ei leidnud. 1815. a. visitatsioonil puhul mainitakse, et terves koguduses kõigest 2 herrnhuutlast olevat. 1837. a. on meil olemas andmed vennastekoguduse palvemajade kohta, kuid Karulas selline puudub, ega ole siin nähtavasti ka kunagi varemini ega hiljemini palvemaja olnud. Asjaolu paistab seda imelikumana, et naaberkihelkondades, Urvastes ja Rõuges vennastekogudusel ajuti võib märgata õige suurt edu ja palvemaju leidus 1837. a. kummaski kihelkonnas 3. Igatahes küsimus vajab erilist selgitamist, mis jääb tulevase eriuurimuse ülesandeks.

Palju vastuvõtlikum kui vennastekogudustele oli Karula 1840: ndate aastate käärimisele ja sellega hiljemini kaasas käivale usuvahetuslikule liikumisele. 1845.—48. a. kestnud massiline vene usku siirdumine omas siin võrdlemisi õige suure intensiivsuse ja üldiselt iseloomustavad teda H. Kruus'i vastavast eriuurimusest (vt. kirjandusloend üldosa lõpul) toodud järgmised arvud:

Õigeusulisi 1848			Rahvaarv 1850			Õigeusuliste %		
m.	n.	kokku	m.	n.	kokku	m.	n.	kokku
580	539	1 119	2 029	2 282	4 311	28.3	23.7	26.0

Siirdunute %:lt seisab Karula praegusel Valgamaal 3:ndal, omaaegsel Võrumaal 2:sel ja Lõuna-Eesti 54 koguduse hulgas 12:ndal kohal, seega võrdlemisi esirinnas. Millega seletada seda kui ka asjaolu, et ta kahe veel kõrgema siirdunute protsendiga kihelkonna — Sangaste (48.6%) ja Hargla (32.1%) — vahel siiski näitab teatud lõdvenemist siirdunute protsendis (26%), on praeguste andmete najal võimata otsustada. Siirdunute kõrge protsendi põhjustajana ei saa kaugeltki pidada piisavaks eru-polkovnik Fr. v. Grote' — Karula ja Kaagjärve mõisa ühise omaniku — ükskõiksust usuvahetuse suhtes. Erinevad ju kummagi mõisa kogukonnad, nagu alamal Kruus'i uurimusest võetud tabel näitab, usuvahetuse eripingsuselt suuresti, kuna mõisa suhtumine vene usku siirdumisse pidi oletatavasti olema ühesugune.

Usuvahetusliku liikumise kogukondlikku eripingsust näitav tabel.

Karula (26%).

Kogukonnad	Õigeus. mehi 1847	Mehi 1850	Õigeus. m. %
Iigaste ¹⁾	—	228	—
Kaagjärve	124	772	16.1
Karula	411	922	44.6
Karula kirikumõis . .	17	107	15.9
Kokku .	552	2 029	
1848. a.	580		

Ennekui siirduda uuema aja jälgimisele, lubatagu siin mainida üht ebaharilikku rasket õnnetust, mis tabas kihelkonda 1821. a. marutõbise emahundi näol. See hullunud loom tungis 9. veebr. Sangastest tulles Karulasse ja hammustas siin Kaagjärve, Pikkjärve, Karula kirikumõisas ja nende kogukondades umb. 12 tunni jooksul, mille järele õnnestus ta maha lüüa, 32 inimest, osalt raskelt, osalt kergemalt. Hoolimata kõigi tol ajal tuntud vahendite ja arstiabi tarvituselevõttest suri enamus hundi ohvreid, osalt haavadesse, osalt marutõppe, mille vastu tolleaegne arstiteadus veel ei tundnud mõjuvat vahendit. Kuna haigestumine marutõppe ja surm tuleb alles õige pikkamööda (esimene marutõbine suri 2 nädalat pärast puremist), siis kujunes terveist eraldatud hundiohvrite (Kaagjärves näiteks eraldatud need mõisa rehte) ja nende omaste ootamine väga piinarikkaks ja on jätnud

¹⁾ Vt. Sangaste khk all.

kohaliku rahva seas väga õudse mälestuse, mis suust suhu edasiantuna omandanud aja jooksul veel kohutavama kuju.

Sega- ja raharendi aeg, mis Karulas samuti nagu mujalgi algas 1850. a. paiku, ei erinenud esitsa palju eelnenud teoorjuseajast. Raskeim kohustis, milleks oli vooriskäimine Riias, Pärnus, Narvas, Pihkvas jne., kestis edasi, samuti ei lakanud halastamatu peks mõisas ja mõisa nurmel. Karula ja Kaagjärve mõisa ühised omanikud v. Grote'd suhtunud vallarahvasse üldiselt kaunis vastutulelikult ja inimlikult. Seda tigatedamad olnud aga ta ametnikud: valitsejad, kupjad, aidamehed jne., kelledeks olnud harilikult lätlased. Need põlanud eestlasi, kohelnud neid ülbelt ning üleolevalt, sundinud neid karmilt tööle ja eelistanud igal võimalikul juhtumil lätlasi. Kartuleid näiteks sunnitud mõisa põllul võtma „puhaste põlvedega“, s. t. küürutades. Eriti kuulsaks on saanud raharendiaja lõpul Karula mõisa lāti soost valitseja Hahn, kes eestlaste vastu väga kuri olnud ja väga oht-rasti peksu harrastanud.

Taludeost kihelkonnas arenes ajaliselt nii, kuis näitab Tartu-Võru Rahukogu kinnistusjaoskonna andmeil koostatud järgnev tabel.

Mõisad ¹⁾	Esimesed ostud	Ostu hooaeg	Viimased ostud
Karula	1865(1 tl), 1866(2 tl)	1868 (4 tl), 1871 (9 tl) ja 1877 (30 tl)	1888(3 tl)
Kaagjärve	1866 (2 tl)	1871 (9 tl), 1872(14 tl), 1877 (9 tl), 1885 (8 tl),	1903(2 tl)
Iigaste	1897 (12 tl)	1897 (12 tl)	1904(2 tl)

Esimesena ostnud Karulas endale talu pärioseks praegu tuntud tegelaste Kerem'ite vanaisa, kes 1865. a. omandanud Mähkli-nimelise suurkoha, mis vanasti oli moodustanud omaette 3 talust koosneva küla. Enamik taludeostjaid tulnud väljastpoolt — Viljandimaalt (Hummulist jne.) ja Tartumaalt. Kuid tulnud ka lätlasi, keda eriti eelistanud valitseja Hahn. Omad endised peremehed, kes taludemüüki alul pidanud mingisuguseks mõisa pettuseks või kavalaks võtteks ja seni kõhelnud, kui võõrad ette jõudsid, rändasid osalt välja Lätimaale Marienburgi ümbruskonda, kus omandasid talud. Paar Karula pere-

¹⁾ Siit tabelist on välja jäetud Vana-Antsla mõis, mis kuulub osa val-laga Urvaste kihelkonda ja on seal toodud. Iigaste on aga siia sisse võetud, sest Sangaste kihelkonda kuulub ainult mõis, kuna vald on Karula järele. Mis puutub Iigaste talude kohta käivasse andmisse, siis paistab, et talude ost te-gelikult on toimunud varemini ja tehingu vormiline külg — kinnistamine — alles hiljemini ette võetud.

meest ostnud endale kohad Riia ligiduses. Mõni üksik jäänud ka oma endisse valda sulaseks.

Üldiselt põhjustasid aga raharendile siirdumine ja taludeost, millega kaasas käisid põhjalikud muutused küla tulunduslikus elus, palju suurema väljarändamise kui kunagi varemini, millal võis arvata palju sagedamini märgata ümberpööratud liikumist — võõra elemendi sissevalgumist kihelkonda, nagu see sündis näiteks pikkade sõdade järele rootsi aja alul, millal leiame Karulast siia tulnud lätlasti küll Liivi- ja Kuramaalt, venelasi, koguni üksikuid poolakaid ja leedulasi. Nüüd, 1860:ndail aastail, rännati aga suurte hulkadena välja Venemaale, Samarasse ja naaberkubermangu Saratovi. Kohapealseiks väljarändamisele õhutajaiks olnud Karula mõisa puusepp Ellram ja kohaliku koolmeistri poeg. Pärastpoole kestis väljarändamine vähemal arvul edasi, võttes sajandi lõpul uuesti suurema ulatuse. 1896. ja 1897. a. paiku läksid Karulast umbes 300 veneusulist elanikku Siberisse, peamiselt Tobolski kubermangu. Tõusu näitas väljarändajate vool ka 1905. a. järele ja lakkas alles maailmasõja ajal.

Ärkamisaja kohta pole meil Karulast seni erilisi teateid. Mainida võiks vahest ainult seda, et kohalik koolivanem Pärt Suija ülemaaliselt kuulsaks sai ja avaliku põlguse alla pandi oma kirjutise pärast Eesti Aleksandri kooli vastu. Tuli peagi ilmsiks, et sakslased olid kasutanud Suijat oma käsilasena ja tööriistana.

Ärkamisajale järgnenud venestusele alistus osa kohalikku rahvast kui paratamatusele, pooldades venekeelset õpetust koolides, sest see kergendas noortele meeste sõjateenistuses olemist, avardas väljarändamistingimusi ja võimaldas mõnevõrra pääseda riigiteenistusse (näiteks raudteele jne.) alamaile kohtadele. Püsivama iseloomuga muudatus, mis pärit venestuseajast, oli Iigaste ja Karula valla ühendamise ühiseks Karula vallaks. See toimus talurahvaasjade komisari kaastegevusel.

1905. a. revolutsiooniline liikumine suuremaid laineid ei löönud. Peeti küll rahvakoosolekuid, peamiselt vallamajades. Karula valla kirjutaja olnud kaunis agar tegelane, samuti oli suuremat hoogu märgata Kaagjärves ja Sangaste valda kuuluvas Korijärves. Esimeses kohas avaldanud oma käremeelsust läti element. Asutati ka „Eesti Sotsiaaldemokraatlise Ühisuse Karula Osakond“, kes saatis kohalikele kirikuõpetajale ähvardus- ning hoiatuskirja, milles nõudis, et õpetaja loobuks rikaste ja mõisnikkude huvide kaitsmisest kantslis. Tartu rahvaasemikkude koosolekule saadeti saadikud. Mitte vähe ärevust ei tekitanud „musta sõja“ jutud, mida kõvendas Sangastes organisee-

ritud omakaitse saadikute ning maakuulajate ilmumine Karulasse, kustpoolt oodati musta sõja tulekut. See sundis ka Karula rahvast mõtlema enesekaitsele. Lõpu tegi liikumisele karistussalkade ilmumine Valka detsembrikuus. Kuna Karulas ei olnud veel jõutud vägivallategudeni, siis mahalaskmisi karistussalkade poolt siin ei toimeetatud. Küll oli lühemaajalisi vangistusi ja kuuldavasti ka peksmisi.

Maailmasõda ja 1917. a. Vene revolutsioon mingisuguseid eriilmelisi, mujal tundmata sündmusi ega raskusi esile ei kutsunud. Ainult Kaagjärves avaldasid lätlased tsaarivalitsuse langemise järele suurt elevust ja püüdu revolutsioonilisel teel ajaviitmata eesti Võru maakonna alt lahku lüüa ja ühineda lähidal asuva läti Valga maakonnaga.

Vene vägede lahkumisel okupatsioonivägede eel veebruaris pandi põgeneva läti punaväeosa poolt kihelkonna piirides toime verine terroristlik akt. Hukati Kaagjärves Niklusmäe all Lätimaalt kaasa toodud 10 „valget“ pantvangi, nende hulgas Koivalinna kirikuõpetaja ühes abikaasaga.

Okupatsioonivõimude survet kannatas Karula ühtlaselt teiste kihelkondadega. Midagi erilist ei juhtunud. Ainult okupatsioonivägede lahkumise eel paisus rahva pahameel avaliku vaenuni. Sakslased arvestasid seda ega julgenud endisesse Karula valla magasiaita nende poolt rahvalt kokkuvõetud vilja ja toitmoona endaga kaasa viia. Isegi viimase normi — või ja munad, mille eest oli raha juba ette makstud, jättis rahvas kokku toomata. Sakslaste kartus polnud asjata. Taganemisel lasti üks nende sõdur kohaliku elaniku poolt sõjaväe vintpüssist maha. Sakslastel polnud enam aega ega julgust süüdlast üles otsima ega karistama hakata.

Eesti Vabadussõja alul tuli kihelkonnal üle elada umb. 1½ kuu pikkune punavägede okupatsioon. See aeg oli siiski lühike selleks, et neil oleks võimalik olnud maal koha peal arendada verist terrorit, nagu seda näeme nende poolt okupeeritud linnades. Valga langemise järele vabanen veebruari alul ka Karula kihelkond vaenlasest. Märtsi teisel poolel sattus kihelkonna lõunapoolne osa punavägede vastupealetungi tagajärjel teiskordselt vaenlase kätte. Nende iga kestis seekord aga ainult mõne päeva, mida nad kasutasid varanduse ja loomade röövimiseks. 23. märtsil alustas Eesti vägi vastukallale tungi ja tõrjus punased ilma suurema vaevata Mustjõe ja Koiva taha. Kõigist pingutusist ja katseist hoolimata ei pääsnud vaenlane hiljemini enam Karula pinnale ja niiviisi mööduski Vabadussõda siin ilma ägedamate võitluste ja lahinguteta.

Vabadussõja ajal loodud Valga maakonna alla läks ka Karula kihelkond, välja arvatud ida- ja kirdeserv, mis kuulub Võru maakonda jäänud Vana-Antsla vallale. Riigipiiri tõmbamisel kolonel Tallentsi poolt Eesti ja Läti vahel 1920. a. suvel sai Läti omale Kaagjärve valla läti osa — 29 tervet talu ja üksikute talude osi, — kokku 11 635.45 vakamaad, heinamaa juurde arvamata.

KOOLID. Esimese kooli sai Karula rootsi aja lõpul. See oli n. n. „köstrikool“, millede asutamiseks ja õpetajatega varustamiseks tegi väsimatut tööd meie rahvakooli rajaja ning isa Bengt Gottfried Forselius. Tema kooliaruandest 1688. a. leiamegi, et Karulas on nimetatud aastal töötanud kool 5 õpilasega. Samal kevadel laskis kohalik mõisnik (riigirentnik, sest Karula ühes Sangastega oli redutseeritud), ooberst Budberg, viimase lumeteega palgid koolimaja ehitamiseks välja vedada. 1693. a. kaevatakse Liivimaa kirikusinodil Tartus, et Karulas ei ole koolimaa veel üle antud. Arvatavasti see hiljemini siiski sündis, sest kuninglik käskkiri, mis nõudis iga kiriku juures koolile $\frac{1}{4}$ adramaa andmist ja väljamõõtmist, ilmus alles järgmisel aastal. Karulas pidi see olema kergesti teostatav, sest mõisa maa kuulus ju tagastatuna riigile.

Kahtlemata hävitas Põhja sõda, mis põletas kohaliku kiriku, ka puust koolimaja. Uus koolimaja suudeti üles ehitada alles 1730. a. paiku. Sel oli 1 „tuba“, 2 „kambrit“, 4 akent ja 1 ahi — igatahes oma aja kohta päris „moodne“ ehitis. 1768. a. kirikuvisitatsiooni ajaks on ta aga juba täiesti lagunenu, väga viletsas seisundis ja ilma igasuguste kõrvalhooneteta. 1765. a. 18. apr. patendiga (käskkirjaga) avaldatud koolikorralduse täitmiseks on kihelkonnas avatud 8 mõisakooli: Karulas — 2, Kaagjärves 1, Jauga mõisa (*Jacobshof*) järele Vana-Antslas 1, Iigastes 2 ja Korijärves 2. Köstrikoolis on 14 õpilast, mõisakooles kokku 187. Osa lapsi õpib kirikuõpetaja kontrolli all kodus.

1777. a. kirikuvisitatsiooni puhul öeldakse 4 819 koguduseliikme hulgast 3 142 inimest lugeda oskavat. Viimaseid leiduda igas talus vähemalt 1. Visitaatorite poolt toimetatud katsel näitab noorsugu head oskust lugemises ja laulmises. Köstrikoolis on 15 last. Mõisakooles on endise 8 asemel 7. Mõlemad Korijärve koolid on vahepeal suletud ja sealsed lapsed käivad köstrikoolis. Karulas on kahele endisele mõisakoolile lisandunud veel kolmaski. Kokku saavad mõisakooles õpetust 143 last.

Kaunis kurva pildi Karula koolidest annab 1786. a. koolide visitatsioon. Paistab, nagu oleks kooliasi pärast oma kogudust armas-

tava kirikuõpetaja Coelestin Heling'i surma 1779. a. (vt. eespool kihelkonna ajaloo all), 1784. a. „pearaha rahutusi“ ja veel mõningail muil põhjusil tunduvalt tagasi läinud. Nime järele peaks kihelkonnas olema 9 mõisakooli, tegelikult leitakse aga, et neist viimasel talvel on töötanud ainult 7. Ruumidena kasutavad 4 mõisakooli talureht, 2 kooli mõisareht ja ainult 2 kooli — Kaagjärves ja Korijärves — asuvad talumajas. Palga suhtes parimas seisundis on Kaagjärve koolmeister Toffer, kes selle poolest teiste hulgast välja paistab, et tal on kasutada „3 vakamaad külvimaad“ („3 Lofstellen Aussaat“) ilma ühegi orjusega. Kolm koolmeistrit ei saa üldse mingisugust kindlat palka. Teised on õppeajal kas osaliselt või täiesti mõisatööst vabastatud. Laste kooliskäimine on väga korratu. Ainuke kool, mis võrdlemisi heal järjel, on köstrikool, mis asub eelmisel sügisel valminud korralikus kivimajas. Koolmeistriks seal on Karl Gustavson, kelle õpetaja katsel tubli leidnud olevat. Tal on palgaks $\frac{1}{8}$ adramaad maad ja natuke heinamaad. Et ta ühtlasi ka kirikus organisti kohuseid täidab, siis peetakse ta palka rikkalikuks. Ainsa puudusena, mis köstrikoolil olevat, mainitakse õpilaste liiga hilist kooliilmumist, viimasel talvel alles pärast uusaastat. Visitatsiooni järele määratakse koolmeistritele mõisakooles väike, aga kindel palk. Nõutakse, et iga kooli jaoks ehitataks oma maja või antaks vastavad ruumid. Laste kooliskäimisaja asjus ja muus suhtes tuleb käia 1765. a. koolikorralduse määruste järele.

Kuid neist ilusaist otsuseist ja määrusist hoolimata teeb koolide areng ennem vähikäiku kui edusamme. 1815. a. kirikuvisitatsiooni ajal öeldakse kihelkonnas veel palju talusid leiduvat, kus keegi ei oska lugeda. Köstrikoolis, kus õpetajaks tubli köster Gustav Treumuth, on viimasel talvel olnud kõigest 6 õpilast, ja needki ilmunud kooli alles pärast jõulu ja lahkunud lihavõtteks. Enamik mõisakoole seisab. Ainult 2 mõisal on korralikumad koolimajad. Iigaste ja Vana-Antsla kool asuvad karjamõisa kõrtsis. Karula ja Kaagjärve koolimaja on vanaduse tõttu muutunud täiesti elamiskõlbmatuks.

Alles 1830-ndaiks aastaiks võib märgata Karulas kooli alal paranemist ja teatud edugi. 1834. a. teotseb kihelkonnas 7 külakooli. Viiel neist öeldakse olevat kohased majad. 350 koolikohustuslikust lapsest käib tegelikult koolis 215. Seega jääb õpetuseta ikka veel 135 last ehk 30%, mis on võrdlemisi õige suur arv. Kodus saab õpetust 360 last, mis jällegi ebanormaalne.

Kihelkonnakooli (*Parochialschule*) avamine endise köstrikooli asemele, nagu nõuab 1819. a. talurahva vabastamise seadus, pole

1834. a. veel teostunud, kuid küsimus on võetud tõsiselt päevakorda. Kirikupatroom ning maanõunik, Karula ja Kaagjärve mõisa omanik Ernst von der Brüggen annetas uue kooli avamiseks 3 päeva maa ühes sinna juurde kuuluva heina- ja karjamaaga. Samuti kinnitatakse kooli kava, mille eesmärgiks „meie maarahva kogu vaimlise jõu võimalik harimine ja suursugustamine“. — Siiski möödus veel üle 15 aasta, enne kui kihelkonnakool Karulas tõeliselt ellu tärkas. Takistustena tulid vahele: kiriku põhjalik remont ja ümberehitus (vt. edaspidi kiriku all) 1835. ja 1836. a., mis ei lubanud kihelkonda enam koormata uute ehitustöödega, siis kirikupatrooni E. v. Brüggeni surm, kelle pärand müüdi 1838. a. konkursi teel. Kuidas jäi sel puhul kihelkonnakooli jaoks annetatud maaga, selle kohta pole andmeid käepärast, kuid kooli avamisse mõjusid mõisade omaniku ja kirikupatrooni vahetus kindlasti. Mitte vähe ei pidurdanud koolide arengut ka tihedalt üksteisele järgnevad ikaldusaastad, mis 1840:ndail aastail kutsusid talurahva hulgas esile tuntud laialdase käärimise. Viimane lõppes 1845.—48. a. kestnud massilise vene usku siirdumisega, mis tõi rahvakooli ellu üldise seisaku ja tagurpidimineku. Alles kui sellest toibuti, võidi viimaks 1850. a. avada kauaplaanitatud kihelkonnakool.

Kuid uus kool ei taha edeneda nüüdki. 1858. a. õpib seal kõigest üks ainus poisslaps ja 1878. a. alul jääb kool õpilaste puudusel täiesti seisma. Eelmisel talvel oli seal olnud ainult 4 õpilast — 2 poiss- ja 2 tütarlast. Viimaste õppimine kihelkonnakoolis väärib erilist tähelepanu, sest veel kuni umb. 1905. aastani peeti ametlikult säärast nähtust väga ebasoovitavaks, kohati päris lubamatuks.

Luteri külakoolide arv kihelkonnas 1860. a. paiku oli 8; neis õpetas Busch'i poolt 1862. a. avaldatud statistilisel andmeil (vt. kirjandus) sama palju õpetajaid, ja õpilasi oli 362. Kodust õpetust sai ikka veel 153 last. Majad puuduvad 2 koolil — Iigastes ja Korijärves. Iigastes on luteri kooli pidamine väga küsitavaks muutunud, sest luteri usku on jäänud ainult 3 peremeest.

Venestuse ajal seisis luteri kihelkonnakool. Selle asemel töötas kõstri juures ja tema juhatusel eraalgkool, milles õppisid poiss- kui ka tütarlapsed ja mille õppekava sisaldas alul enam saksa ja pärastpoole vene keelt kui vallakoolide oma. Vahepeal jäi see kool seisma, kuid uus kõster H. Bergmann avas ta 1893./94. õppeaastal uuesti. Nimetatud õppeaastal õppis seal 45 poiss- ja 19 tütarlast. Poisslaste arv püsis hiljemini umbes samal kõrgusel, tütarlaste hulk langes aga enamasti alla 10. Praeguse kõstri A. Anton'i juhatusel muudeti vii-

maks erakool 4-klassiliseks kihelkonnakooliks, mis algas oma tööd 10. jaan. 1905. a. 42 õpilasega ja 2 õpetajaga.

Luteri vallakoolide arv langeb venestuse ajal õpilaste vähenemise ja nähtavasti ka apostliku õigeusu ehk vene koolide võistluse tõttu 8:lt 6:le. Kirikuõpetaja E. Paslack (1870—1900), kes oli äge vene usu ja venestuse vastane, õnnistas luteri vallakoolide ruumid palvemajadeks ja andis koolidele apostlite — Peetruse, Pauluse, Johannese jne. järele Peetri, Pauluse, Jaani jne. kooli nimed. Paslacki järglane, praegune kirikuõpetaja Th. Wühner, õnnistas viimase — Tüüra vallakooli — apostel Vilippuse nimele. Seesugune vallakooliruumide ümberõnnistamine palvemajadeks toimus eesmärgiga hoida neid ülevõtmise eest riigivalitsuse poolt ja kaotsiminekest ev.-luteri kirikule.

Massilisele vene usku siirdumisele 1845.—48. a. ja apostliku õigeusu koguduse rajamisele (vt. edaspidi kirikute all) Karulas järgnes vene kirikukoolide avamine. Juba 1846. a. asutati vene kihelkonnakool, mis oli alul üheklassiline, kuid 1885. a. muudeti 2-klassiliseks. Tütarlaste jaoks avati 1883. a. poisslaste kooliga ühises majas oma kihelkonnakool. Vanema Karula-Vissi apostliku õigeusu koguduse jagunemise järele kaheks asutati 1897. a. uue Kaika apostliku õigeusu kiriku juurde Karulasse kolmas vene kihelkonnakool, mis töötas 2 kooliõpetaja juhatusel ja kus said õpetust nii poiss- kui tütarlapsed.

Kihelkonnakoolide kõrval, kus õppemaksu odavuse tõttu ja peamiselt riigikeele omandamise eesmärgiga õppis ka palju luteriusuliste vanemate lapsi, töötasid apostlikkudes õigeusu kogudustes veel abikoolid. Need asutati läinud sajandi 50:ndais aastais ja 60:ndate alul. Arvult oli neid 7. Asusid kõik peale 2 abikooli, mis hiljemini kirikute juures koolimajades ulualust leidsid, üüriruumides, enamasti viletsais talumajus, ja vahetasid sageli oma asupaika. Õpetajaiks olid neis enamasti vene kihelkonnakooli haridusega isikud.

Maailmasõja ajal, mida kauemini sõda kestis, seda enam kannatas koolide töö õpetajate mobilisatsiooni, eriti aga pimedal sügisesele poolaastal järjest suureneva petrooleumipuuduse all. Siiski töötasid kõik Karula koolid edasi. Esimesena jäi seisma vene abikool Sangaste valla Korijärve külas a. 1916. Osa vene kirikukoole likvideerus saksa okupatsiooni eel, kusjuures mõni neist, nagu Kaagjärve abikool, liitus kohaliku luteri vallakooliga (1918. a. alul). Viimased vene koolid aga jäid lõplikult kinni alles Eesti iseseisvuse alul 1919. a.

Saksa okupatsioonivõimude poolt korraldati 1918. a. suvel 3.—29. juunini Karula ev.-luteri usu kihelkonnakooli ruumides Karula,

Hargla ja Urvaste kihelkonna algkoolide õpetajaile saksa keele kursused. Kursuste juhatajaks oli Karula kirikuõpetaja Th. Wühner, lektoreiks kohalik köster ja üks saksa sõjaväelane-õpetaja. Võru maakonna koolide inspektori parun Engelhardt'i korraldusel tuli maa-alkkoolides õppetööd alata 19. oktoobril. Õppekeeleks jäeti küll eesti keel, kuid saksa keelt oli esimesel õppeaastal ette kirjutatud 6, teisel ja kolmandal aga juba 10 tundi nädalas. Eesti keel pidi leppima 6 ja 4 nädalatunniga.

Et saksa okupatsioonivõimude korralduste ja määrustega eesti keel ja meel linna avalikest koolidest kas hoopis välja või täiesti tahaplaanile suruti, siis tekkis endise Valga kommertskooli, praeguse Valga poisslaste reaalgümnaasiumi juhatajal direktor T. Grünberg'il mõte avada Karulasse koos kohalikkude ärksamate tegelastega eesti erakeskkool. Kuid saksa võimud ja kohalik kirikuõpetaja seisid sellel kõvasti vastu. Viimasele oli muu seas eriliseks pinnaks silmas uue kavatsetava kooli asukoht Vissi vene kiriku juures, endise vene kirikukooli ruumides. Kavatsust püüti nurja ajada igasuguste väiklaste võtetega, nagu raudteel sõiduloe mitteandmisega, mis oli tarvilik ülemuselt kooli avamise loa hankimiseks. Direktor Grünbergil tuli seepärast vankril sooritada mitu vaevarikast reisu Võrru, ja Riiga pääsmiseks tuli tal minna rongile mitte lähimast Valga jaamast, kust luba ei antud, vaid mõnest maajaamast Riia pool. Luba siiski ei antud, ja kui sügisel okupatsioonivõimude jalgealune liitlaste võitude tagajärjel läänerrindel kõikuma löi, siis avas dir. Grünberg omal riisikol Karulas keskkooli, mis töötas alul 4 klassiga.

Eesti Vabadussõda ei seganud osa Karula koolide tööd mitte sügugi, sest et kihelkonna piirides ei peetud suuremaid võitlusi. Kõigepealt läksid koolid üle eesti õppekeelele (kõik koolid nähtavasti omal algatusel), siis asuti Eesti valitsuse poolt koolivõrgu korraldamisele ja järkjärgulisele üleminekule 6-aastasele algkoolile. Kinni jäid kõik endised vene kirikukoolid. Vissi kiriku juures endises vene kooli majas töötas Karula erakeskkool registreerimata kuni 1922. a. suveni, millal ta suleti ja asendati maakonna poolt ülalpeetava 6-klassilise algkooliga, mis praegu kannab „Pikkjärve algkooli“ nime. Endine luteri kihelkonnakool jätkas oma tegevust Karula kõrgema rahvakooli nime all, alul ka 4:nda, lõpuks aga ainult 5:nda ja 6:nda õppeaastaga kuni 1922. a. kevadeni. Siis jäi ta 1 aastaks seisma ja avati 1923. a. sügisel Karula valla poolt ülalpeetava Rebase ehk Madsa 6-klassilise algkooli osana. Endise kihelkonnakooli ruumides töötasid 2 õpetaja juhatusel 3 viimast õppeaastat (IV—VI), mis 1926./27. õppeaastaks

saavutasid taas iseseisvuse Rebase algkooli nime all. 1927. a. suvel laiendati aga Madsa kooli ruume juurdeehituse teel ja nii võimaldus sügisel siia üle tuua ka end. kihelkonnakooli majas töötavad klassid. End. kihelkonnakooli järglasena töötav algkool likvideerus seega 1. aug. 1927. a. lõplikult. Tüüra ehk end. Vilippuse 4-klassiline algkool Karula vallamaja ligidal suleti 5. nov. 1923. Endine Pauluse algkool Karula valla Iigaste osas viidi 1. augustist 1921. a. üle Iigaste mõisa härrastemajja. 1923. a. sügisel lisati koolile V ja järgmisel aastal VI klass. Kooli hakati uue asukoha järele nimetama Karula Iigaste algkooliks. Kaagjärve valla Jakobi algkool viidi 9. märtsil 1924. a. endisest asukohast üle sõja ajal kannatanud, aga vahepeal remonditud Kaagjärve Mäemõisa härrastemajja. Siiasamasse toodi Valgast end. läti kihelkonnakooli juurest (mis kahel viimasel aastal oli töötanud vanas asukohas — Uus tän. nr. 1 — Kaagjärve läti algkooli nime all) 1 õpetaja 20 õpilasega, kes moodustasid nüüd läti klassi. Osa läti kooli juhataja Kollang'iga jäi aga „omal algatusel“, (s. t. vastu koolivalitsuse otsust) kuni õppeaasta lõpuni Valka edasi töötama ja suleti jäädavalt 1. aug. 1924. Kaagjärve algkoolis avati 23. sept. 1923. a. V ja VI klass ja pandi ametisse 3. õpetaja. Läti klass seal allutati 1. aug. 1926. a. eesti algkooli juhatajale, 1. aug. 1929. a. oldi aga sunnitud ta õpilaste vähesuse tõttu sulgema. Karula kihelkonna Võru maakonda jäänud osas — Vana-Antslas — likvideeriti end. Jaani-nimeline kool ja praeguseni töötab seal ainult 1 — Peetri algkool.

SOORU VALLA KOOLID. Praegune Sooru vald koosneb 2 osast: endisest veneaegsest samanimelisest vallast ja temaga 1. jaanuarist 1925. a. ühendatud endise Paju valla sellest osast, mis Eesti-Läti vahelise piiri ajamisel jäi Eestile ja millest 1924. a. eraldati Puraküla agul ning liideti Valga linna külge. Juba enne Paju ja Sooru valla ühendamist, nimelt 1921. a., olid Eesti piiridesse jäänud end. Valga valla osad aetud Paju valla külge.

See praeguse Sooru valla tekkimislugu kajastub ka seal töötavate algkoolide kaasaegses saatuses, nagu näeme alamal. Mis puutub aga siinsete koolide asutamisse ja varasemasse minevikku, siis erineb see teiste Lõuna-Eesti koolide omast arvatavasti ainult õpilaste rahvuselt ja õppekeelelt. Oli ju endises Paju vallas kuni selle jagamiseni Eesti ja Läti vahel lätlastel täieline ülekaal ja eesti kool töötas alluva osakonnana läti kooli juures, sõltudes täiesti läti juhatajast ja vallavalitsusest. Soorus jäi vististi küll alati ülekaal eestlastele, kuid ka siin leidis nii palju lätlasti, et koolil tuli töötada 2:he paralleelosakon-

naga ja õppekeelega. Kõige tuntum ning tublim kahekeelseist Sooru õpetajaist olnud Jüri Muhk, kes osanud nii eesti kui ka läti keelt ühevõrra hästi ja kes lahkunud koolipõllult venestuse tulekul. Ta olnud lühemat aega õpetajaks ka Pajus. Väärrib mainimist, et Soorus kümme-kond vaesemat ja andekamat kooliõpilast said prii ülalpidamise mõisa ja Luke kirikuõpetaja Ullmann'i poolt.

Eesti iseseisvumise järele töötavad Sooru ja temaga hiljemini ühendatud Paju ja Valga valla osades järgmised koolid:

1) Sooru valla algkool, mis asus alul oma endises majas, kuid 1921. a. viidi üle mõisa härrastemajja. 1923./24. õppeaastal muudeti ta 5- ja järgmisel õppeaastal 6-klassiliseks. Õpetajaid oli enne härrastemajja kolimist ainult 1, siis 2 ja kooli 5-klassiliseks muutmise järele 3.

2) Paju valla algkool avati endise valla eesti osa jaoks 1921. a. sügisel kohalikus mõisa härrastemajas. Töötas 1925./26. õppeaastani kolme klassiga. Valdade ühendamise järele sai ta Sooru valla Paju algkooli nimetuse ja ühe klassi senistele lisaks. Õpetajaks jäi aga endiselt üks ainuke isik.

3) Valga valla algkool avati 1. aug. 1920 maavalitsuse poolt Paju valla järele olevast Purakülast ja endisest Valga vallast pärit olevate laste jaoks. Töötas esimesel aastal Valga linnas Nikolai tän. nr. 23 linna III algkooli ruumides pärast lõunat. Teisel aastal võttis maavalitsus kooli ülalpidamise kulud enese kanda ja paigutas ta „Valga maakonna algkooli“ nime all endise Valga vallakooli ruumidesse Aia tän. nr. 19. Kolmandal aastal veeretis maavalitsus kooli ülalpidamise Paju valla peale ja kool kolis nüüd „Paju valla Puraküla algkoolina“ linna I algkooli ruumidesse Puiestee tän. nr. 4, kus ta töötas õhtupooliti. Järgmisel, s. t. 1923. a. suleti kool 1. augustist ja Puraküla lapsed mahutati linna algkoolidesse, mille eest Paju vald kuni Puraküla liitmiseni linnaga maksis viimasele teatud tasu.

MÕISAD. Karula (saksa k. *Karolen, Carolen*, vanemad nimed kujud vt. kihelkonna ajaloo alul) 4 km kirikust, 7 km samanimelisest laiarööpalise raudtee jaamast. Asutatud arvatavasti endise samanimelise küla asemele, mis kuulus keskajal Sangaste piiskopimõisale. Jäi Sangastega ühiste omanikkude kätte ka järgneval poola ja rootsi ajal. Rootsi aja lõpul tagastati mõlemad mõisad ühes Kaagjärve mõisaga riigile. 23. dets. 1723. a. kinkis Peeter Suur kõik nimetatud kolm mõisa kindrallleitnant ning sõjakomissar Ivan Mihailovitš Golovin'ile, kelle poeg müüs Karula mõisa 1741. a. Georg Albrecht

parun Mengden'ile. Viimane müüs selle 1750. a. edasi oma väimehele major Carl Ludwig vabahärra von Delwig'ile, kelle leselt mõis läks teiskordse abiellumise kaudu major Heinrich Ernst von der Brüggen'ile. Brüggenite konkursilt ostis 1838. a. selle mõisa ühes Kaagjärvega enampakkumise teel erupolkovnik, pärastine maanõunik ning rüütel Friedrich von Grote, kelle pärijailt võõrandati mõisad eesti maaseadusega. Planeeriti 1919, karjamõisad osalt 1920. Asundati 1920, osa karjamõisu 1921. Härrastemaja — loss, suur tore ehitis — langes 1919. a. sügissuvel tuleroaks, nähtavasti sees asuvate sõjaväelaste süü läbi. Lossi varemed müüdi 1924. a. ehitusainesena ära vedamiseks.

Mõisale kuulunud vakutalude müügiaega näitav tabel:

Aastad	1865	1866	1867	1868	1871	1872	1873	1874	1876	1877	1879	1880	1881	1884	1885	1886	1887	1888
Talude arv	1	2	1	4	9	1	3	2	1	30	2	2	1	3	3	1	1	3

Kaagjärve (saksa k. *Kawershof*, vanasti *Rastgarwe*, *Restjerw*, *Rastegerwe* jne.), 9,6 km kirikust, 11 km Valgast ja 3,5 km samanimelisest kitsarööpalise raudtee jaamast. Kandis vanasti ülalmainitud Restjärve (jne.) nimetust, mille mõis pärinud ligidal asuvalt järvelt. See järv on nähtavasti sama, mida mainib juba Läti Henriku kroonika ja mille kaudu tuli Lätimaalt igivana sõjatee Ugandisse (vt. üldosa). Praeguse nime on mõis saanud Kawerite sugukonnalt, kellele ta kuulus juba piiskoppide valitsuse ajal XVI sajandil. Södermanlandi härtsog Karl, pärastine rootsi kuningas Karl IX, kinnitas arvatavasti 1601. a., millal ta viibis siin sõjakäigul, mõisa omandusõiguse Lubbert Kawerile. Viimase õemehe protestist hoolimata ühendas Gustav Adolf mõisa Sangastega, millele allus ka Karula ja mitu teist mõisa, mis hiljemini kokku moodustasid Sangaste staarostkonna nimelise mõisadekompleksi, ja andis need kõik 10. veebr. 1626. a. lääniks oma õuenõunikule Christoph Ludwig Raske'le ehk Rasch'ile (vt. üldosa ja Sangaste ms ajalugu). Reduktsiooni teel sattusid mõisad rootsi aja lõpul uuesti riigi kätte ja Peeter Suur kinkis 23. dets. 1723. a. Kaagjärve ühes Sangaste ja Karula mõisaga kindralleitnant ning sõjakomissar Ivan Mihailovitš Golovin'ile. Pärandi jagamise ja abielu teel läksid Kaagjärve ja Sangaste XVIII sajandi II poolel vürst Golitsõn'ile. Mõis vahetas sajandi lõpul ja järgmise alul lühikese aja jooksul mitu pandipidajat ja omanikku, olles 1801—1838 jälle Karulaga ühise omaniku, maanõunik Ernst Johann Diedrich von der Brüggen'i käes ja oli seda ka edaspidi kuni võõrandamiseni Eesti ajal (vt. Karula ms ajalugu). Planeeriti 1920, asundati 1920 ja 1921. Härrastemaja — kahekordne kiviehitis — kannatas sõja ajal tublisti. Remonditi ning seati uuesti korda kohaliku (Jakobi) algkooli tarvis, mis 9. märtsil 1924. a. uude asupaika üle kolis.

Mõisale kuulunud vakutalude müügiaega näitav tabel:

Aastad	1866	1867	1868	1870	1871	1872	1873	1875	1877	1885	1903
Talude arv	2	5	3	1	9	14	8	2	9	8	2

Pikkjärve, kohaliku rahva suus Kirbu ms (saksa k. *Langensee*), 3 km kirikust, $3\frac{1}{2}$ km Karula laiarööpalise raudtee jaamast, samanimelise järve kaldal. Asutatud endise Iigaste mõisale kuulunud Pikkjärve küla asemele, mille Iigaste mõisa pandipidaja (*Pfandbesitzer*) Franz Benjamin Undritz 3. apr. 1809. a. 5 adramaa suuruses loovutas Karula ja Kaagjärve mõisa ühisele omanikule, pärastisele maanõunikule Ernst Johann Diedrich von der Brüggeneile. Viimane oli arvatavasti see, kes hävitas küla ja asutas asemele karjamõisa, mis jäi pärastpoole kogu aeg sama omaniku kätte kui Karula (vt. s.) ja Kaagjärvegi. Rahva mälestuse järele on Pikkjärve ehk Kirbu mõisa asemel enne olnud järgmised talud, mis mõisastati: Kubja (2 talu), Lammuri (2 tl), Majori (1 tl), Mustahärja (1 tl), Ruusakraavi (1 tl), Uha (1 tl), Varesekraavi (1 tl).

Iigaste ms (saksa k. *Igast*, 1627. a. revisjoni nimistus *Ykst*), 12 km Karula kirikust, 5 km Karula raudteejaamast, on nähtavasti asutatud neile 3 adramaale, mis Johan von Elderen sai 1532. a. Kärkna kloostrikt lääniks n. n. „Külma vee ääres“ (*dat landt thom Kolden water*). Oletuse poolt räägivad mõisa asukoht kui ka ta põldude suurus. Nimelt öeldakse see 1582. a. olevat 3 adramaad. Arvatavasti veel piiskoppide valitsuse aja lõpul sattus mõis Theodor Vifhauseni (Dydrych Fifhuzen — 1582. a. poola revisjoni nimistus) kätte ja kandis tema järele nähtavasti „Fyfhusenhoff'i“ nimetustki. Poola kuningas Stephan Bathory võttis Vifhausen'ilt mõisa ja vahetas selle 4. märtsil 1585. a. Varssavis Reinhold Hörling'ile ühe teise mõisa vastu. Uue omaniku järele sai mõis nüüd „Hörlingshof'i“ nime. Rootsi valitsus ühendas Iigaste alul Sangaste kroonumõisaga, kuid Gustav Adolf andis selle 18. mail 1629. a. meesläänina Norrköpingi otsuse õiguse alusel Hans Kuthausen'ile (ka Kythausen, Kythusen). Viimase järglastelt tagastati mõis 1680:ndail aastail uuesti riigile, mille omanduseks ta jäi ka vene ajal, kokku umb. 80 aastaks. Alles 2. mail 1762. a. restitueeris keiser Peeter III Iigaste mõisa Kythausen'ite õigustejärglasele kindralleitnant Gustav Moritz Palmenbach'ile. Oli selle järele panditud Rudolf Magnus von Stackelberg'ile ja müüdi 1795. a. 16. jaan. konkursilt kreiskohtu assessorile Otto Reinhold von Freymann'ile. Juba 1797. a. omandas viimaselt 60 000 hõberubla eest mõisa selle rentnik Gustav Undritz pandina 96 aasta peale. 1809. a. eraldati Iigastest edasipantimise teel 5 adramaa suurune pärsastine Pikkjärve ehk Kirbu karjamõis (vt. see). 15. juunil 1848 loovutasid Fr. B. Undritz'i pärijad 16. maini 1893. a. kestva pandiõiguse Iigaste mõisa üle 50 000 hõberubla eest Võru kaupmehele Friedrich Eberhard Schultz'ile. Selle perekonna kätte jäi mõis

võõrandamiseni Eesti maaseaduse alusel. Planeeriti 1920, asundati 1921. Härrastemaja — kaunis lihtne ehitis, kasutada osalt endise omaniku, osalt kohaliku algkooli käes.

Iigaste mõis ja vald on vanemal ajal kuulunud täielikult Karula kihelkonda. Arvatavasti 1660:ndail aastail siirdus mõis mingil põhjusel Sangaste kiriku alla ja jäi sinna kuni kõige viimase ajani, kuna vald kogu aeg on püsinud Karula järele. Nüüd, pärast Eesti maa-reformi ja mõisa asundamist, pole enam põhjust endist mõisa, praegust asundust, vallast eraldada, vaid tuua mõlemate kirjeldus koos Karula kihelkonna all.

Mõisale kuulunud vakutalud müüdi: 1897. a. 13 talu, 1898. a. — 1 tl, 1899. a. — 2 tl ja 1904. a. — 2 tl. Nähtavasti on tegelik müük toimunud siiski palju varemini ja ainult kinnistus mõningail põhjusil väga kaua viibinud.

P a j u m s ¹⁾ (saksa k. *Luhde Grosshof*), 6 km Valgast, on, nagu saksakeelne nimi näitab, endine Luke mõisa osa. Luke mõis, mis 1920. a. riigipiiri ajamisel ühes samanimelise kiriku ja suurema osa kihelkonnaga jäi Lätile, oli juba võrdlemisi varakult läinud ordult erakätesse ja kuulus 1431. a. Clawes von der Lude'le, kes nähtavasti oma nimegi on pärinud mõisalt. Läks arvatavasti veel XV sajandil naabruses asuva Härgmäe järele nime saanud Ergemiss'te ehk Ermeste sugukonna ja neilt 9. sept. 1518. a. Johann Plettenbergi valdusse. Vastseliina staarosta Johann Walter Plettenberg kaotas Poola valituse pooldajana rootsi aja alul Luke mõisa, mille Gustav Adolf 4. jaan. 1624. a. Norrköpingi otsuse õiguse alusel andis ooberstleitnant Hans von Wrangell'ile. Edasi on mõis XVII sajandi keskpaiku lühikest aega viimase väimehe, ooberst Carl Tiesenhausen'i päralt, läks siis abielu teel uuesti Wrangell'ide kätte tagasi ja muudeti 1677. a. kuningas Karl XI poolt vabahärraskonnaks (Freiherrschaft). Pärاندuse jagamisel 9. veebr. 1748. a. sai Paju mõisa meesläänina Gotthard Wilhelm parun Wrangell ja siit peale eraldus see Lukest, saades iseseisvaks. Juba 1750. a. müüsid Wrangellid Paju mõisa leitnant Weinhold Gotthard Barclay de Tolly'le, kelle konkursilt see 1760. a. läks enampakkumisel Johann Georg Thomsen'ile ja viimase pärijailt 1787. a. ostu teel raehärra Joh. Röttiger Schroeder'ile. Oli siis kas omandusena või pandina von Scheumann'i, von Maydell'i, von Richter'i ja lõpuks 1837.—1856. a. John von Jürgensonn'i käes. Viimatinimetatud aastal ostis mõisa 91 500 hõberubla eest sillakohtu adjunkt Victor von Stryk. Tema pärijailt võõrandati mõis Eesti maaseaduse alusel. Planeeriti ja asundati 1922. a. Härrastemaja — kahekordne kiviehitis — kohaliku algkooli ja asunikkude kasutada.

¹⁾ Paju ja Sooru ms leiavad käsitlust siinkohal selletõttu, et Sooru valla piirkond iseseisva kihelkonnana oma väiksuse pärast käesolevas teoses käsitlusele ei tule.

Mõisale kuulunud vakutalude müügiaega näitav tabel:

Aastad	1871	1872	1873	1878	1879
Talude arv	4	7	1	1	1

Paju mõisa all peeti 31. jaan. 1919. a. Eesti Vabadussõja kuulsaimaid lahinguid, mis otsustas Valga raudteesõlme ja linna langemise eesti-soome vägede kätte ja milles sai surmavalt haavata meie tuntuim Vabadussõja kangelane Julius Kuperjanov (vt. üldosa).

S o o r u (saksa k. *Soorhof*, *Soor*, vanus ürikuis *Sora*, *Sore*), 4 km Sangaste jaamast, 10 km Valgast, on vanimaid mõisu Eestis. Milal ta asutatud, pole lähemalt teada, kuid juba 9. augustil 1388. a. oli mõis olemas ja läänistati ordumeister Robin von Eltz'i poolt Tideric von Ringenstede'le. 1430. a. 12. märtsil läänistas selle ordumeister Cisse von Rutenberg edasi Tyle Perende'le ja 9. aug. 1477. a. andis ordumeister Bernd von der Borch mõisa lääniks Goszwin Anrep'ile. Viimane oli juba varemini saanud maad ja mõisa lääniks Hummuli vakusest ja tema lääni laiendati ka hiljemini uute alade juurdeandmise teel Hummulist ja Luke kihelkonnast. 1518. a. läks Anrep'ite kätte veel Koorküla Helmest ning nii sai sugukonnast tähtsamaid ja võimsamaid orduvasalle. Millegi pärast sattus aga Sooru mõis rootsi ajal, arvatavasti 1640. a. paiku, tagasi riigi kätte, ja kuninganna Kristiina andis selle 10. nov. 1646. a. Norrköpingi otsuse õiguse alusel Tartu bürgermeistrile Joachim Warnecken'ile tema truu teenistuse eest. Kuid just riigiäraandliku tegevuse eest võeti Warnecken'ilt hiljemini mõis ja anti 1656. a. edasi ooberstleitnant (pärastisele maanõunikule) Heinrich von Albedyll'ile. Mõis langes reduktsiooni alla, restitueeriti aga 1725. a. uuesti Albedyll'ide perekonnale. Läks 1740. a. ostu teel Herman v. Reutern'i ja 1785. a. dr. Andreas August Roemer'i omanduseks. Päranduse teel ja õuekohtu otsuse põhjal 12. maist 1864 langes mõis Elise von Wrangell'i, sünd. von Smitten'i omaks. Moritz parun Wrangell'i päralt jäi mõis võõrandamiseni Eesti maa-seaduse alusel. Planeeriti ja asundati 1922. Härrastemaja — vana-poolne ehitis, mis läks asunikkude ja kohaliku algkooli kasutada.

Mõisale kuulunud vakutalude müümine vältas vaid 2 aastat. 1870. a. müüdi 1 talu ja 1873. a. 14 talu.

KIRIKUD, PALVEMAJAD, KALMISTUD. Karula ev-luteri usu (Püha Maarja) kirik, 21 km Valgast, 7 km samanimelisest laiarööpalise raudtee jaamast, ehitatud kivist. Tema asu-

tamis- ja ehitamisaeg on samuti ligemalt teadmata kui kihelkonnalgi (vt. eespool kihelkonna ajalugu). Igatahes toimus see keskajal, arvatavasti mitte hiljemini kui XV sajandil. Ühe vana jutu järele, mis üles tähendatud 1613. a. katoliku visitatsiooniprotokolli, olla kiriku ehitanud Saksamaalt tulnud meremehed tormi ajal merehädas pääsmise puhuks antud töotuse täitmiseks. Nähtavasti on see jutt aga siiski pärit hilisemast, nimelt poola ajast, millal Tartu allstaarosta Wazinsky olla võtnud välismaa kaupmeestelt ja meremeestelt, kes ainuüksi olla kohustatud olnud kiriku korrashoiu eest hoolitsema, raha vastu kiriku parandamiseks.

Foto K. Kalamees.

51. joonis. Karula kirik lõuna poolt vaadatuna.

Karula kirik on sajandite jooksul sõdade läbi väga palju kannatanud (vt. kihelkonna ajalugu). Nähtavasti kogu XVII sajandi oli ta enam või vähem varemeis: 1613. a. oli ta kasvanud võssa, katus lagunenud, 1630. a. varemeis, veel 1643. a. peeti jutlusi kirikumõisas, 1651. a. oli üles ehitatud ja valmis ainult altariruum, arvatavasti 1657. a. sõja ajal muutsid venelased kiriku oma hobuste talliks, 1683. a. on kirikust järel vaid 4 seina ja ainult altariruumil katus peal, 1693. a. on kirik lage ja ehitamata, tarvitusel pole muud kui altariruum, 1700. aastaks on kirik, mis arvatute aastate eest (*vor undenklichen Jahren*) hävitatud, üles ehitatud, umb. 1730. aastaks Põhja sõja ajal jälle hävitatud kirik uuesti korda seatud.

Loomulikult ei suutnud võlvid nii mitmekordseile hävitamistele vastu panna, vaid purunesid täielikult. Õpetaja Coelestin Heling,

kes 1779. a. surres kogu oma pärandi kirikule jättis, oli küll soovi avaldanud, et kirik uuesti võlvitaks, kuid leiti, et vanad müürid ei suuda kanda võlve, seepärast tuli leppida lihtsa puulaega. Viimane põhjalik remont ja täielik kiriku ümberehitus võeti ette a. 1835 ja 1836 puuseppmeister Dexling'i ja Lemsalu arhitekti Hess'i poolt. Ainult uus puutorn ehitati veel hiljemini. Altar on kaunis lihtne puulõiketöö. Altaripildiks on koopia kunstnik Brüllow'i maalist — Jeesus ristil. Selle on 1882. a. kinkinud Karula ja Kaagjärve mõisa omanik v. Grote. Endine altaripilt — H. Sanders'i maal — Jeesuse taevaminemine, seisab kiriku käärkambris. Orel on ostetud 1780. a. 650 rubla eest õpetaja C. Heling'i pärandusest kiriku võlvimise asemel, millest eespool jutt. Orelit on mitu korda parandatud ja ümber ehitatud, eriti põhjalikult 1836. ja 1837. a. Tartus orelimeister Kessler'i poolt.

Tähelepanu väärib kell, mille valanud Riias Gerhard Meyer a. 1700 ja mis kingitud kirikule Sangaste (Korijärve), Vana-Antsla ja Iigaste talupoegade poolt. Kell kannab pealkirju: ülal äärel: *Soli Deo gloria*, alläärel: *Gerhard Meyer me fecit Rigae Anno 1700*, keskel (kirikukroonika normaliseeritud kirjaviisis): *Nachdem die vor undenklichen Jahren her verwüstete Carolensche Kirche nunmehr Gottlob wieder erbaut, so haben einige Bauern von Sagnitz, Alt-Anzen und Igast, deren Namen im Kirchenbuche verschrieben sind, diese Glocke zur Ehre Gottlob freiwillig geschenkt.*

Mõni aasta tagasi omas kirik veel teist vähemat kella, mille vanust ja kinkijat näitas pealkiri: *Martin von Loewenstern Anno 1668*. v. Loewenstern oli Vana-Antsla mõisa omanik. Seda vähemat ning vanemat kella tarvitati surnuaial. Viimasel ajal on ta kuuldavasti varaste saagiks langenud. Põhja sõja ajal olid mõlemad kellad peidetud: suurem Salu (Sallo) Andrese kaevu, vähem kõstri asukoha ligidale järve.

Kalmistuid on Karula kirikul 3: 1) vanim umb. 0.6 km kirikust, Valka minnes pahemat kätt tee ääres. Nähtavasti asutatud 1773. a. järele, kui kiriku alla ja kiriku ümber matmine ära keelati. Sai arvatavasti juba möödunud sajandi alul täis ja on nüüd täiesti maha jätetud ning ilma hauamärkideta. 2) keskmine ehk praegu „Vana kalmistu“, otse eelmise vastas üle tee, õnnistatud 1812, hiljemini laiendatud ja veel praegugi tarvitusel. 3) uus kalmistu, umb. 0.5 km kirikust põhja pool. Asutatud käesoleva sajandi alul.

Karula apostliku õigeusu (Jumalaema kaitse) kirik (Покровская церковь), 3 km luteri kirikust Valga pool, Vissi külas, õigemini alevikus. Kuulub kogudusele, mis asutati kevadel 1846. a., millal esimene preester Jakob Kussovski 4. apr. algas oma tegevust. Kirikuruumidena kasutati alul Karula mõisas vana puumaja, mille teises otsas asus kogukonnakohus. Ruumid olid väga kitsad ning puudulikud. Seepärast ehitati juba teisel aastal umb. 2 km mõisast eemale Vissi kõrtsi juurde uus puukirik, mida asukoha järele hakati rahva hulgas nimetama Vissi kirikuks. Puukirik ei suutnud täita oma ülesandeid, sest vajas sagedasi remonte. 1875. a. lammutati ta ja

asendati praeguse ristikujulise kivikirikuga, mille ehitus toimus sinodi kulul (sinod andis selleks umb. 30 000 rubla) ja koguduse tegelikul toetusel. Kirik, millel kokku 6 torni või kuplit, sai valmis ja õnnistati 1878. a. Kirikul on 4 ahju.

Koguduse kalmistu asub kirikust umb. 1 km põhja pool. Koguduse hingede arv on pärast Kaika koguduse eraldumist 1896. a. ja pärast vabaduse manifesti 1905. a. tublisti langenud. 1921. a. oli see veel 1714 inimest suur.

Kaika apostliku õigeusu (Püha Kolmainu Jumala) kirik (церковь Св. Троицы) 10,6 km Karula luteri kirikust, 10,7 km Antsla alevist ja jaamast, on koguduse päralt, mis tekkis 1896. a. sügisel Karula apostliku õigeusu Vissi koguduse idapoolse osa eraldumise ja iseseisvumise teel. Alul peeti jumalateenistusi kohalikus vene koolimajas. Ristikujuline puukirik on ehitatud 1900. a. Peterburi kaupmehe Feodor Nikolajevitš Nikolajev'i 6500-rublalise annetuse abil. Kirik on köetav 2 ahjuga. Koguduse kalmistu asub kohe kiriku juures, milleks seal 1 tiin maad välja mõõdetud. Koguduse hingede arv näitab nagu mujalgi pärast usuvabaduse saabumist kahanemistendentsi.

Perekonna matusepaiga omab v. Grote'de perekond Karula mõisa ligidal puiestikus. Otsustades hauapealkirjade järele on ta asutatud 1860:ndail aastail, sest vanim haud on pärit 1868. a. Matusepaigale on ehitatud kivist kabel, mille harjal rist ja väike kell. Haudade keskel neljanurgelisel kivist alusel seisab umb. 10 jala kõrgune pronksist inglikuju, mis kannab sõjaaegse purustamise jälgi.
